

Metaforiek en metaforen

HEIDI MUIJEN

Een filosofisch perspectief

Tijdens mijn opleiding tot creatief therapeute beeldend raakte ik geboeid door overeenkomsten en verschillen tussen dit

nieuwe en mijn oude vak, de filosofie. Je kunt je natuurlijk afvragen of 'filosoferen' een vak is. In ieder geval is het moeilijk je brood ermee te verdienen. Wat dat betreft biedt creatieve therapie helaas niet veel betere perspectieven. In dit artikel wil ik de creatieve therapie beeldend in een filosofisch perspectief plaatsen. Eerst zal ik enkele belangrijke verschillen en overeenkomsten aan de orde stellen, vervolgens een filosofisch perspectief op de creatieve therapie beeldend aan de hand van het onderwerp van de metafoor schetsen en tot slot de waarde van dit filosofische gezichtspunt aangeven. Voor de professionalisering van de creatieve therapie (beeldend) is het mijns inziens nodig dat haar sterke praktische kant wordt aangevuld met de ontwikkeling van theoretische kaders, waarin de praktische resultaten geplaatst kunnen worden. Hierdoor wordt het mogelijk om als vakzusters en -broeders met elkaar in dialoog te gaan om te reflecteren op het intuïtieve beeldend creatief therapeutische handelen. De onderbouwing van het intuïtieve handelen lijkt mij een onmisbare schakel voor de deskundigheidsbevordering van creatief therapeuten beeldend, voor de ontwikkeling van een geschoolde intuïtie.

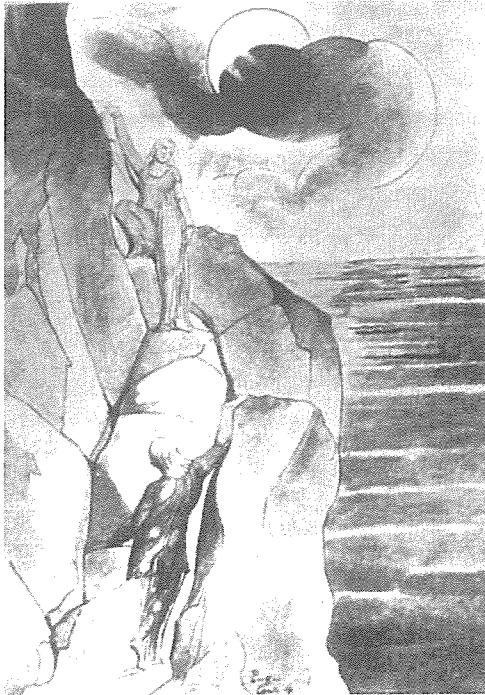
Beelden in creatieve therapie en denkbeelden

Vak of geen vak, tijdens de opleiding tot filosoof maak je kennis met een denkdiscipline. Het is een eerbiedwaardige traditie van wijsgerige stromingen en gedachtenstelsels. Haar ruim 2500 jaar lange geschiedenis is een duidelijk verschil met het jonge vak, de creatieve therapie.

Joke Dinklage karakteriseerde de creatieve therapie als vak met een eeuwige jeugd (Dinklage, 1995). Dit jeugdige karakter kun je ook als punt van overeenkomst zien: velen vinden dat waarlijk filosoferen voorkomt uit een houding van verwondering. Een van oorsprong kinderlijke houding om bij elk gegeven antwoord opnieuw naar een 'waarom...???' te vragen. Hieruit is een filosofische beroepshouding voortgekomen. De filosoferende houding heeft iets paradoxaals. Door vragen te stellen bij gewone dingen van het leven, bijvoorbeeld 'zie ik wel een echte boom daarbuiten of bestaat deze boom slechts in mijn gedachten?', worden ze ongewoon, vervreemd je de gewone dingen van jezelf en, in zekere zin, vervreemd je ook van jezelf. In en door dat proces van vervreemding raakt wat dichtbij en gewoon is, veraf en wordt absurd. Dat wat gewoonlijk veraf is komt dichtbij. Er vindt een heroriëntatie in jezelf plaats. Van sommige aspecten in jezelf, waar je altijd zeker van was, raak je losser. Andere, in eerste instantie vreemde aspecten komen juist dichterbij. Met het stellen van vragen over het illusoire of echte karakter van de dingen die ik in de wereld om mij heen waarneem, raak ik tevens aan mijn eigen bestaanswijze. Ik bevraag mijn authenticiteit en kom mijn basale gemoedstoestand en existentiële (on)zekerheid tegen. Deze filosofische houding heeft me altijd het meest

geboeid, meer dan de specifieke filosofische theorieën en denkbeelden die je leert. Tijdens de opleiding tot creatief therapeute beeldend voelde ik een verwantschap toen er over de therapeutische houding werd gesproken, die werd gekarakteriseerd als een houding van afstand en nabijheid. Een andere overeenkomst is dat beide disciplines met beelden werken. De filosofie is op zoek naar denkbeelden, die ten grondslag liggen aan ons denken en handelen op allerlei gebieden van het menselijk bestaan. Deze 'grondslaggevende beelden' van onze culturele patronen schildert de filosofie met woorden. De creatieve therapie beeldend biedt middelen en methoden om de beelden met kleuren en vormen te maken die aan ons individuele handelen, voelen en denken ten grondslag liggen. Ook hier zijn weer verschilpunten. De filosofie houdt zich bezig met wat we het 'normale' of 'gezonde' denken en handelen noemen, terwijl de creatieve therapie zich op psychisch 'ongezonde', 'niet-normale' of 'beschadigde' verschijningsvormen richt. Ook is er een verschil qua oriëntatie in de wijze waarop beide disciplines met beelden omgaan. De filosoof abstraheert van zichtbare (waarnemings-, kunst- of fantasie-) beelden en vormt ze om tot innerlijke (denk)beelden. De creatief therapeut nodigt de cliënt of patiënt uit de innerlijke beelden te concretiseren tot een zichtbare en tastbare vorm.

Voor de afronding van de opleiding tot creatief therapeute beeldend heb ik een eindwerkstuk over 'Metaforen en creatieve therapie' geschreven. Daarin heb ik geprobeerd de creatieve therapie vanuit een filosofisch perspectief te beschrijven, zowel gericht op haar theoretische achtergronden als op

Die 'Seele' als wegweisende Führer.
William Blake Aquarell von zu Dantes 'Purgatorio', Canto IV

mijn ervaring met de creatief therapeutische praktijk. De metafoor introduceer ik als centraal begrip, als kapstok en mijn stokpaardje. Het is een onderwerp dat mij al een tijd bezighoudt. Ook is het een begrip dat zich zeer goed leent om de verschillende kaders die ik introduceer met elkaar in verbinding te brengen. In eerste instantie lijkt de metafoor thuis te horen in poëtische taal. De dichter spreekt bij uitstek in beelden. Maar in een afgeleide zin kun je de concrete beelden die in de creatieve therapie worden gemaakt opvatten als visuele metaforen, die staan voor of uitdrukking geven aan de innerlijke belevingswereld van de cliënt. Eveneens in een afgeleide zin kun je het denkbeeld, dat ten grondslag ligt aan onze cultureel gevormde voorstelling over de mens, over psychische gezondheid en ziekte, enzovoort opvatten als een metafoor (P. Vroon en D. Draaisma, 1985).

Zo werkt de gedragspsychologie vanuit het beeld van de mens als machine, robot of computer, die je ongewenst gedrag kunt afleren en gewenst gedrag aanleren; kortom de mens als een wezen dat je kunt herprogrammeren. Aan andere psychotherapeutische stromingen liggen weer andere metaforen ten grondslag. Freudiaans gezien bijvoorbeeld zou de 'stoommens' een treffende metafoor voor ons psychische leven zijn. In het hiernavolgende wil ik de metafoor in verband brengen met het beeldend creatief therapeutische proces.

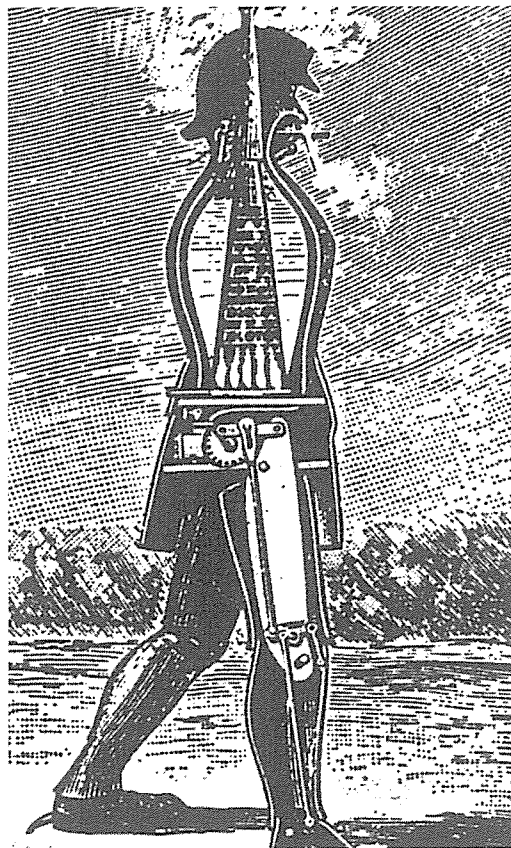
Verschuiving en verdichting in het betekenisveld

Behalve het wetenschappelijke spreken is ook het 'gewone' praten doorspekt met metaforen. In zekere zin staat de metafoor aan de geboorte van ons denken, is denken en spreken zonder haar niet mogelijk. Het denken over de metafoor heeft een lange geschiedenis. Sinds Aristoteles' geschriften over retoriek en poëzie keert het terug als een vast onderdeel in retorische traktaten. Maar vooral in onze eeuw heeft dit onderwerp een warme

en brede filosofische, wetenschappelijke en literaire belangstelling gekregen. In strikte zin, volgens de Van Dale, is de metafoor een talige stijfijguur, die op een vergelijking berust. In het volgende citaat bijvoorbeeld functioneert 'de vertekende verledens' als een metafoor: 'De vertekende verledens kunnen getekend worden. Tekenen is tekens maken en betekenis geven.' (Wertheim-Cahen, 1991). Een getraumatiseerd verleden wordt vergeleken met een ver-tekening. Het 'kunnen getekend worden' en het 'tekenen is' zijn niet metaforisch, maar letterlijk bedoeld. In het overdrachtelijk bedoelde 'vertekende verledens' schuilt een vergelijking die berust op een verschuiving en verdichting in de betekenisamenhang. Een verschuiving: psychische vervormingen worden vanuit een ander kader beschreven, als waren het vervormingen van tekens op papier. Een verdichting: je ziet het bedoelde als een geconcretiseerd beeld voor je. In 'betekenis' is dit geconcretiseerde beeld vervaagd, als het ware uitgewist, je ziet geen beeld van letterlijke tekens als iemand het woord betekenis in de mond neemt. Pas als je bij een woord stilstaat zie je zo'n beeld voor je, wat je een, in dat woord verstopte, versleten of dode metafoor kunt noemen.

In dit artikel geef ik een verbreding en verdieping aan deze betekenis van de metafoor. Ik wil haar niet beperken tot een specifieke vorm van beeldspraak zoals de Van Dale bijvoorbeeld definieert. De volgende toegevoegde betekenissen van 'de metafoor' lijken mij voor de creatieve therapie relevant: a) *het geconcretiseerde visuele/tactiele beeld*; b) *het belichaamde denkbeeld* en c) *het geabstraheerde denkbeeld* dat ten grondslag ligt aan ons handelen respectievelijk aan het denken over ons handelen in de vorm van een (psychologische) theorie.

Door de verbreding van 'de metafoor' tot visuele en/of tactiele beelden zijn

De stoommens van George Moore (P. Vroon en D. Draaisma, 1985)

de producten van de creatieve therapie beeldend op te vatten als metaforen. Dan gaat het om 'metaforen' met een andere verschijningswijze: niet als een zuiver talige stijlfiguur, maar 'het bedoelde' verschijnt als een visueel en/of tactiel beeld.

Een verdieping in de betekenis van de metafoor sluit ook de denkbeelden erbij in die aan ons handelen, voelen, denken en willen veelal onbewust ten grondslag liggen. Als psychologische en psychotherapeutische voorstellingen over de mens, zijn ze op te vatten als een 'uitgewiste mythologie' (J. Derrida, 1972). Ze zijn de denkbeelden die ons denken over de mens in verband met psychisch ziek- en gezond zijn sturen, prefigureren.

De metafoor in de toegevoegde betekenis als belichaamd beeld, is het beeld dat we over onszelf hebben en wat we ten dele zijn. Het is ons zelfbeeld dat we eigenlijk belichamen.

Metaforische en therapeutische overdracht

Behalve naar het meer statische aspect van de 'grondslaggevende beelden' verwijst de metafoor naar het dynamische van de interactie tussen therapeut en cliënt, tussen cliënt en beeldend medium en tussen therapeut en beeldend medium. Voor deze betekenis gebruik ik het begrip metaforiek. Met deze term duidt de filosoof Derrida een mythologisch krachtenveld aan dat in filosofische teksten werkzaam is. Het is niet bewust ervaren, maar toch doorgegeven door de schrijver van een tekst. Deze is zich niet bewust van enige mythologie tijdens het schrijven van een filosofische uiteenzetting. Toch is 'de uitgewiste mythologie' in de tekst op te sporen en reconstrueerbaar als een 'tekstueel spoor'. Deze onbewuste metaforische dynamiek wordt opgeroepen met de taal, zonder dat de schrijver of spreker hier macht over heeft, net zoals de geest uit de fles van de tovenaarsleerling uit het bekende sprookje van Aladdin. Toch is 'de uitgewiste mythologie' even constitutief voor het tot stand komen van een (filosofische) tekst als de bewuste activiteit van het schrijven. Derrida heeft teksten van zijn filosofische voorgangers en collega's geanalyseerd op mythologische sporen. Zijn analysemethode noemt hij 'deconstructie', wat nadien een 'postmodern modewoord' is geworden. Een voorbeeld van Derrida's deconstructie is het met mythische betekenis omklede filosofische concept 'fundament' of 'grondslag'. Achter de abstracte gedachtensprongen op zoek naar een laatste fundament schuilt een mythologische queeste naar 'het Geheimnis', naar een 'geheime plek op aarde' of naar 'geheiligde grond'. Alleen op zulke grond kun je met zekerheid het bouwwerk van menselijke kennis optrekken.

Waar het mij om gaat is de werkzame mythologische of metaforische dynamiek. Deze betekenis van de metafoor als dynamisch en beeldend proces leen ik om woorden te geven aan de dynamiek in een creatief therapeutische context. 'Metaforiek' in deze zin verwijst naar de dynamiek en communicatie tussen de drie actoren in de creatief therapeutische interactie. De metaforiek houdt in dat er een verschuiving of verdichting qua betekenisverband in de triadische communicatie (tussen cliënt-therapeut-medium) plaatsvindt. Metaforiek als dynamiek, waarin verschillende betekenis-kaders met elkaar in verband worden gebracht: gevoelde en mentale betekenissen, aan de herinnering en de fantasie ontsproten beelden worden letterlijk tot zichtbare en grijpbare beelden verdicht. Deze beelden kunnen (zwaar) beladen zijn met een gevoelslading uit een 'vertekend verleden'. De therapeut

nodigt de cliënt uit de (onder de grond van een pijnlijk verleden gestopte) emotionele lagen langzaam bloot te leggen, zichtbaar en tastbaar te maken. De emotionele lading kan zo letterlijk op een afstand worden geplaatst, om het naar een ander betekenis-kader te verplaatsen. Als de emotionele lading er (gedeeltelijk) af is, het pijnlijke verleden in een veiliger situatie opnieuw beleefd is, wordt het mogelijk er een ander betekenis aan te geven. Het vertekende kan weer teken worden en een minder beladen betekenis krijgen. Op die manier kan het worden ingevoegd in een door het creatief therapeutische proces ervaren betekenisverband in het leven van de cliënt. Door deze metaforiek is het leven van de cliënt weer (meer) een zinvol geheel geworden. Het therapeutische proces dat heeft plaatsgevonden is een metaforische dynamiek, werkzaam in de gevoelde en in gedachten gebruikte tekens, die uitgesproken en/of letterlijk met verf, krijt of klei tot expressie zijn gebracht. De beeldend creatief therapeutische metaforiek is de speelruimte waarbinnen de processen van (tegen)overdracht tussen therapeut-clieñt-creatief medium plaatsvinden, waardoor het spelen met tekens therapeutisch werkzaam kan worden. De speelruimte van de creatieve expressie is een veilig kader voor de therapeutische metaforiek, gedragen door de therapeutische houding van afstand en nabijheid. Hierdoor worden de therapieruimte en het witte papier letterlijk en figuurlijk het kader dat het (vermeende) bekende een andere betekenis verleent, waardoor het nog onbekende gekend kan gaan worden. Dit kader is de metaforische context waarnaar de conventionele beelden en woorden worden verplaatst en een nieuwe of andere, bij het eigen levensverhaal passen de betekenis krijgen. In deze speelruimte kan het gepraat tot zwijgen en stilte tot spreken worden gebracht.

Metaforiek en betekenisgeving

Het voorgaande wil ik nu in een breder kader plaatsen. Filosofisch gezien is de beeldende creatieve therapie een dynamisch proces van metaforische verschuiving en verdichting in het betekenisveld in en door de communicatie tussen cliënt, creatief medium en therapeut. Andersom kun je metaforiek als dynamisch proces van betekenisgeving zien als een creatief proces, dat aan de basis staat van vernieuwingen op allerlei gebieden: in de kunst, taalvernieuwingen en wetenschappelijk ontdekkingen. Om 'de metafoor' in verband met creativiteit te brengen, stel ik haar productieve rol in het creëren van nieuwe betekenissen centraal. Hiervoor gebruik ik de term semantische innovatie. 'Innoveren' is een vernieuwen op basis van oude of reeds bestaande elementen. Dit staat tegenover het 'creëren' zoals dat in Genesis aan God wordt toegeschreven, die de wereld als een 'creatio ex nihilo' zou hebben geschapen. De wereld is niet op basis van het reeds bestaande, maar vanuit de chaos of het niets ontstaan.

De metafoor kun je opvatten als een betekenisvernieuwing op basis van oude elementen: iets dat op een bepaalde manier reeds bekend is wordt aan de hand van een andere betekenis omschreven. In deze strikte zin is ook de beeldende therapie beter innovatief dan creatief te noemen. Een beeldende opdracht zoals 'Tekenen of schilderen het weer van binnen' is een uitnodiging tot metaforiseren: er wordt een beroep gedaan op het bekende 'weer van buiten' om een innerlijke gemoedstoestand tot expressie te brengen en er zo een (nieuwe of andere) betekenis aan te geven. Door een metafoor wordt het te kennen onderwerp in verband gebracht met een

ander, op een bepaalde manier verwant, ding of gelijkend aspect van iets uit de werkelijkheid.

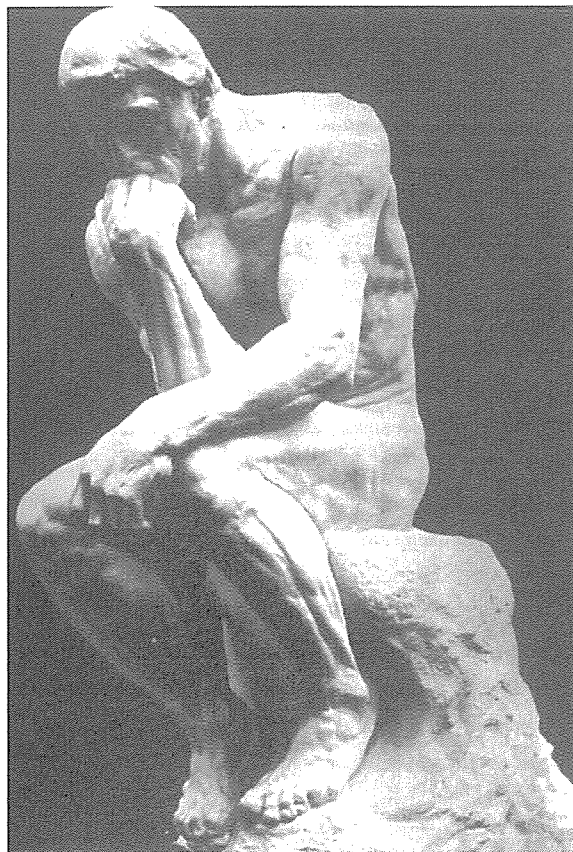
Een voorbeeld uit de dichtkunst. Wanneer de dichter Leopold schrijft:

'Leven zonder mysterie / het is onmogelijk, gisteren nog begon / na eeuwen van vergeefsheid / een bron opnieuw te stromen / opdat een hert van liefde leven zou / en niet van dorst omkomen.' (M. Leopold) gebruikt hij de metafoor van het hert om de liefde te omschrijven. Daarmee zegt hij iets nieuws op een andere, eigen manier wat niemand zo op precies die wijze heeft gedaan. Tegelijkertijd maakt hij gebruik van bekende woorden, uitdrukkingen en zinswendingen, neemt hij woorden in de mond die door vele anderen reeds vele malen zijn uitgesproken. Het herhaalde gebruik van een beeld en het nieuwe en eigene (authentieke) van wat met dit beeld gezegd wordt, creëert een spanningsveld. Daarbinnen, door de oproepen dynamiek van 'eigenlijke' en 'oneigenlijke' betekenisgeving, vindt de metaforische overdracht plaats: over iets (de liefde) wordt iets beweerd in termen van wat het eigenlijk niet is (een hert). Maar niet elke metafoor is geslaagd. Ook vervult de metafoor een andere functie naar gelang de context. Zo zijn er diverse onderscheidingen en kwaliteitsverschillen te benoemen: wanneer kunnen we haar creatief of innovatief, poëtisch of therapeutisch, retorisch of clichématig noemen? De metafoor van het hert van liefde roept de herinnering aan soortgelijke beeldspraak in oudere liefdespoëzie op, bijvoorbeeld het Hooglied uit het oude testament: 'Hoor - mijn geliefde! / Zie, daar komt hij, / springend over de bergen, / huppelend over de heuvelen. / Mijn geliefde is als een gazel / of een jong van een hert...' en de mystieke liefdeslyriek van de Spaanse kerkleraar Juan de la Cruz (1542-1591): 'Waar houdt ge U verborgen / Beminde, en laat me in zuchten achter? / Gelijk een hert ontvlucht Ge, / Nadat Ge mij gewond hebt; / Ik liep en riep u na en Gij waart spoorloos....'.

Het overbekende maar in een bepaalde zin toch onbekende onderwerp van de liefde, wordt aan de hand van iets anders, bekends - een hert of een gazel - beschreven, met een verrassend of vernieuwend effect. Ook het 'clichébeeld' van de liefde, het hart, krijgt met de dialectische klankvorming tot 'hert' een niet clichématige betekenis. Om de metafoor te kunnen begrijpen en appreciëren moet je bekend zijn met de gebruikelijke betekenis van de woorden. Op grond van 'normale betekenissen' ontstaat er in eerste instantie 'begripsverwarring': liefde is immers geen hert noch hart. In tweede instantie vindt er een betekenisverschuiving plaats, een metaforische overdracht van een letterlijk naar een ander betekenisveld. De metafoor uit dit voorbeeld appreciëren we op poëtische wijze. Niettemin zou ze ook in een therapeutische context kunnen opduiken. In die context is de poëtische kwaliteit niet (in eerste instantie) van belang, hoewel zij mij toch ook van betekenis en in zekere zin verwant schijnt. De andere, therapeutische, kwaliteit is moeilijk in woorden te vangen. Toch wil ik in de volgende paragrafen enkele aspecten aanstippen die mij van belang lijken.

Een hermeneutisch gezichtspunt op metaforen en therapie

Het metaforisch proces berust niet alleen op de poëtische gave van de schrijver of spreker, evenzeer doet het een appel op de creativiteit van de lezer of luisteraar. De hierboven analytisch uit elkaar getrokken fasen in beeld- en begripsvorming vinden feitelijk tegelijkertijd als een bewust en

Rodin, De Denker

onbewust proces plaats, met cognitieve, emotionele en lichamelijke aspecten. Uit bovenstaand voorbeeld blijkt dat in dit proces ook andere betekenisassociaties worden oproepen, bijvoorbeeld de verwante beeldspraak uit oudere liefdeslyriek en het 'cliché beeld' van het hart. Dergelijke betekenisassociaties vat ik op als dieptelagen in het oproepen betekenisveld, waartoe de lezer 'hermeneutisch' (R. Lubbers, 1988) toegang kan krijgen. Dat geschiedt zowel vanzelf, associatief, als dat de lezer bewust op zoek kan gaan naar verwante beeldspraak in andere gedichten. Een zelfde soort hermeneutiek vindt in een therapeutische context plaats: de therapeut begeleidt de cliënt in het vinden van verborgen betekenissen in de beelden de werkstukken. Hierbij zullen ook verwante beelden in vorige en nog komende werkstukken, mogelijk terugkerende patronen qua vormgeving of kleurgebruik, aandacht vragen en in onderlinge samenhang worden bekeken en geïnterpreteerd.

Juist op grond van het ongebruikelijke en onconventionele, het zinspelen op en spelen met de betekenisconventies, heeft de metafoor effect, doet ze iets met de lezer of de luisteraar. Ze laat hem of haar (een deel of aspect van) de werkelijkheid op andere, nieuwe wijze zien, ze verrast hem of haar door het bekende te laten verschijnen als ware het een eerste kennismaking. Het oude verschijnt in nieuw perspectief. De metafoor creëert een nieuwe zienswijze. Het oude verschijnt op een andere, onverwachte wijze. Er zal een gebruik van de metafoor zijn, die wanneer ze gelukt is, treffend overkomt, zodat we haar met recht niet alleen innovatief, maar ook als creatief kunnen kwalificeren: wanneer de lezer, luisteraar of toeschouwer zodanig wordt getroffen en verrast, dat iets met totaal andere ogen wordt gezien, dat het in een nieuw licht verschijnt. In zekere zin is het door het

geëvoerde beeld nieuw en anders geworden. Een cliënt kan zo door een zelf gemaakt beeld worden getroffen, als werkte de metafoor buiten hem of haar om: verrast of geschokt door het tot stand gekomen beeld met de eraan klevende (gevoels)betekenissen. Andere beelden zullen de cliënt haast niets te zeggen hebben: ze zijn zonder veel inverstering van (onbewuste) verbeelding en gevoelslagen gemaakt. Het beeld zal alleen dan een belangrijke emotionele lading belichamen en een therapeutische betekenis krijgen, wanneer de cliënt deze in en door de creatieve expressie op het beeldende medium heeft overgedragen.

Wat betreft dergelijke kwaliteitsverschillen zie ik een parallel met de metaforische en therapeutische overdracht in het kader van de beeldende therapie. Een algemeen onderkende meerwaarde van de creatieve therapie beeldend is het gegeven dat de (tegen-)overdrachtsprocessen niet beperkt zijn tot de interactie tussen cliënt en therapeut. Het beeldend werkstuk vormt voor deze processen een derde, neutrale, schakel, wat de therapie een extra veiligheid kan bieden. De emotionele lading kan met de (tegen)overdrachtsprocessen naar het creatieve medium worden verplaatst. Als zodanig kunnen de beeldende werkstukken in de therapie een rituele betekenis krijgen. Schaverien (1994) spreekt van een talisman- respectievelijk zondebok-functie. Wanneer werkstukken een zodanige lading bevatten, hebben ze als metaforen niet slechts een beeld- maar een belichaamde kwaliteit en kunnen ze als een zondebok de beladen en pijnlijke betekenis voor de cliënt op zich nemen. Op die manier kwalificeert Schaverien de beeldende werkstukken die een belangrijke rol spelen in de (tegen-)overdrachtsprocessen en plaatst ze tegenover beelden die slechts een diagrammatische kwaliteit bezitten. Dit kwaliteitsverschil correspondeert met verschillen in het gedragsmatig uiting geven aan 'de belichaamde metafoor': het afreageren of ageren - acting out - tegenover het symbolisch (dramatisch en ritueel) vormgeven: enactment.

Metaforiek en magie

Het gegeven dat door deze processen van metaforische en therapeutische overdracht 'het zijn' op nieuwe wijze verschijnt, roept een filosofische vraag op. Is het alleen een ander verschijnen van iets dat hetzelfde blijft? 'Het zijn', het 'Ding-an-sich' zoals het werkelijk is? Of is het daarmee ook anders geworden? Impliceert de nieuwe zienswijze ook een andere zijnswijze? Met deze vraag breng ik het thema van 'creativiteit' en 'semantische innovatie' niet alleen in verband met betekenisvernieuwing in de taal, in de kunst (bijvoorbeeld poëzie) en in de wetenschap. Ik snijd een duister en omstreden onderwerp aan, waarbij het niet alleen gaat om een (neutrale dan wel poëtische) beschrijving van de werkelijkheid maar als het ware een herschrijving. De metafoor als drager van een magische betekenis, als voertuig voor een magische transformatie van 'het zijn'. De magische metafoor genereert niet alleen een 'semantische innovatie', maar een waarlijk creatieve omgang met de werkelijkheid.

Volgens de filosoof Ernst Cassirer is magie gebaseerd op een oudere denkwijze, die hij metaforisch denken noemt (Cassirer, 1965). Zo is de bezwering van een persoon met behulp van diens haar of nagels in magische praktijken, gebaseerd op een 'denken in analogieën' en in het bijzonder gebaseerd op de stelregel dat een deel op magische wijze het geheel bevat. Een ouder of 'primitiever' denken, veeleer 'analoog' en in beelden dan 'digi-

Der Alchemist, von David Teniers d.J., 1610-90

taal en discoursief', is de bron van metaforische beeldspraak en symboliek. In ons 'normale' spreken en denken en met ons gewone dagelijkse bewustzijn is de magische kracht van het denken in gelijkenissen afgezwakt, de metaforiek en symboliek is als het ware nog slechts in rudimentaire vorm aanwezig.

Zoals de magier een letterlijke transformatie van de werkelijkheid vermag te bewerkstelligen, bijvoorbeeld de alchemistische transformatie van lood in goud of zoals in de sjamanistische geneeswijzen (Ch. Wooding, 1984), zo kan de dichter dat in overdrachtelijke zin. Met retorische middelen, zoals metaforische beeldspraak en verborgen symboliek, raakt de dichter de lezer of luisteraar op een dieper niveau dan het 'empirisch-rationele' bewustzijn waarop een objectieve, wetenschappelijke beschrijving van de werkelijkheid inhaakt. Maar ook de levende metaforen die de dichter schept, boeten langzamerhand aan kracht in, wanneer ze steeds opnieuw aangehaald, geleend en in andere contexten worden gebruikt. Dichterlijke metaforiek is een spelen met een afgezwakte 'magische kracht': een interne dynamiek in het betekenisveld die de wereld in een ander licht laat verschijnen. De gebruikelijke betekenisverbanden tussen teken en betekenis is onderhevig aan een dynamiek van verschuiving en verdichting: de tekens worden losgekoppeld van hun vanzelfsprekende en directe verwijzing naar 'de werkelijkheid' en spelen onderling een spel. Ze staan in 'analoge interactie' met elkaar. In de metafoor 'hert van liefde' verwijst 'hert' niet meer vanzelfsprekend naar hert noch hart, 'liefde' niet meer direct naar liefde. In het gedicht is er een betekenis spel tussen 'hert', 'hart' en 'liefde'. De dichter zinspeelt met de gebruikelijke band tussen de woorden en de dingen. De dichter noemt de dingen bij hun naam, niet noodzakelijk hun conventionele naam maar de naam zoals die door het spelen van de dichter wordt aange-reikt. Met dit spel be-tekent de dichter letterlijk de werkelijkheid en raakt daarmee 'de orde der dingen'.

Met het bovenstaande heb ik willen aangeven dat er een vergelijkbare

metaforische dynamiek in de creatieve therapie beeldend plaatsvindt. Daarin wordt er een veilige ruimte gecreëerd om met beelden en taaltekens vrijelijk te kunnen spelen, zodanig dat 'de orde der dingen' magisch worden geraakt. Het is de kunst van de therapeut om deze metaforische en magische processen te begeleiden en (rationeel bij) te sturen volgens de doelstelling en strategie van het behandelplan. Als creatief therapeut beeldend prakticeer je een kunst of kunde die enerzijds gebruik maakt van wetenschappelijke disciplines, vooral de psychologie, anderzijds verwant is met een poëtische of kunstzinnige en in het verlengde hiervan een magische omgang heeft met de werkelijkheid.

Metaforen in wetenschappelijke taal

In wetenschappelijke taal en in het dagelijks spraakgebruik zitten vaak dichterlijke beelden verstopt, die echter zozeer ontkracht zijn dat ze nauwelijks nog als beeld te herkennen zijn. Wanneer je bij een wetenschappelijk woord stilstaat kun je het verborgen beeld weer tevoorschijn toveren: zo kun je in het woord 'chemofysische zintuigprikkeling' de metaforische lading van een 'tintelend geraakt zijn' en een 'geprikkeld raken' horen. Of in het biochemische concept 'weefselstructuur' zie je het beeld van een ambachtelijk geweven stof voor je. De letterlijk bedoelde wetenschappelijke taal is een bonte verzameling van versleten metaforen (P. Ricoeur, 1975), waarvan de kleuren vaal zijn geworden. Hierdoor lijkt het om een neutrale, objectieve beschrijving van feiten en gebeurtenissen te gaan.

Vanuit het 'empirisch-rationele bewustzijn' van de wetenschap gezien is het een neutrale en objectieve beschrijving van de werkelijkheid, gemeten aan de hand van criteria van objectiviteit en subjectiviteit. Het wetenschappelijke oordeel luidt dat het kleurrijke schilderspalet en de dichterlijke beeldspraak ons een poëtisch opgesmukte en daarom verdraaide weergave van de werkelijkheid voorspiegelt. De taal van de kunstenaar is niet objectief, omdat ze niet een buiten onze geest objectief voorhanden werkelijkheid op zuivere wijze weerspiegelt. De wetenschapper verwijst de werkelijkheid van de dichter naar een andere, fictieve, orde. Maar bestaat 'de werkelijkheid' van de wetenschapper ook zo echt en objectief? Is deze wetenschappelijke claim waar in onze ervaringswerkelijkheid? Is er in werkelijkheid een wetenschappelijke naast een poëtische orde in de realiteit, of is er slechts een verschil in de orde van beschrijving van de wetenschapper versus de dichter? Is er één werkelijkheid waartoe dichter en wetenschapper ieder een andere toegang zoeken? Of zijn er verschillende realiteiten tegelijkertijd? Bestaat onze gevoelswereld even echt als de zintuiglijke waargenomen wereld? Is onze innerlijke beeldenwereld net zo reëel als het harde waar we tegenaan lopen, dat we 'muur' noemen? Is soms een innerlijke muur niet reëler dan de stenen muur? Zijn onze innerlijke stemmen, beelden, intuïties en gevoelens gelijkwaardige getuigen aan onze zintuiglijk-rationele rapportage van 'de werkelijkheid'? Maar waar meten we dan 'de echtheid' tegenover 'de illusie' in onze ervaring aan af? Kunnen we leren de verschillende getuigen en getuigenissen in onszelf op 'echtheid', 'integerheid' en 'betrouwbaarheid' te toetsen? Welke stem in onszelf is zo echt en betrouwbaar om zo'n laatste toets aan toe te vertrouwen?

Misschien dankt de wetenschap haar bestaansgrond aan een fictie: de fictie van 'de werkelijkheid'. Misschien is een therapeutische ervaring van een innerlijke muur harder dan de hardste steen. Deze criteria van 'echtheid' en

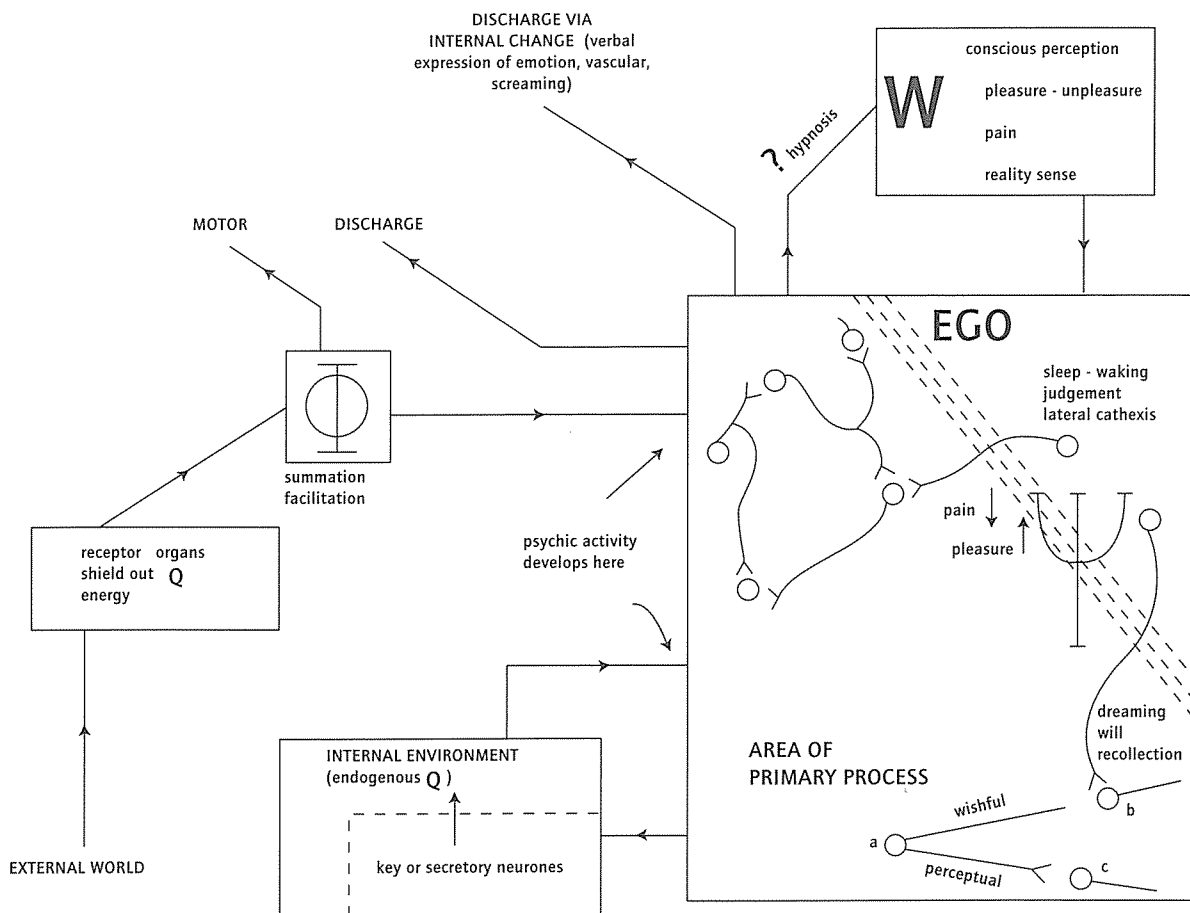
'hardheid' zijn metaforen die ons leren kwaliteitsverschillen en overeenkomsten in 'de orde der dingen' aan te brengen. Wanneer een subjectief element uit de menselijke beleavingswereld in een objectieve beschrijving van de wereld voorkomt, noemt de wetenschapper dat een antropomorfisme: we kennen 'de werkelijkheid' een psychische en menselijke kwaliteit toe wanneer we bijvoorbeeld zeggen 'het wil maar niet gaan regenen'. Immers, het 'weer' heeft geen (menselijke) wil met een keuzevrijheid om al dan niet te gaan regenen. Maar met evenveel recht kunnen we de zaak ook omdraaien en in onszelf 'het' van 'het regent' ervaren wanneer we het in onszelf voelen regenen.

Metaforen en psychologie

Onbedoelde antropomorfismen schuilen ook in de meest neutrale en objectieve beschrijvingen uit de harde natuurwetenschappen. Het begrip 'zwaartekracht' en 'energie' is daar een voorbeeld van. Het begrijpen van natuurkundige formules, zoals het verband tussen de snelheid van een vallend voorwerp en de hoogte van de val, vooronderstelt een 'kennis door vertrouwdheid', een onberedeneerde en directe omgang met voorwerpen en woorden zoals 'snelheid' en 'kracht'. Deze voorwetenschappelijke vertrouwdheid met de krachten in de natuur en in jezelf wordt door de natuurwetenschap voorondersteld. Ze wordt echter in een wetenschappelijke verhandeling niet relevant geacht, ze wordt genegeerd. Het wetenschappelijke begrip krijgt een ogenschijnlijk van menselijke en subjectieve betekenissen ontdane neutrale lading. Toch worden deze niet-wetenschappelijke betekenissen ook in een wetenschappelijke verhandeling over kracht en energie als het ware geactiveerd, vergelijkbaar met de door de beeldspraak van Leopold opgeroepen oude liefdeslyriek.

Wanneer Freud aan het einde van de vorige eeuw het begrip 'energie' leent uit de natuurwetenschappelijke beschrijving van de werkelijkheid om de in de kinderschoenen staande psychologie op een objectieve 'rock bottom' te funderen, treedt er opnieuw een betekenisverschuiving op. Het geneutraliseerde begrip krijgt als 'libido' een erotische lading. Freud tracht een fysikalistische basis aan psychische verschijnselen te geven, bijvoorbeeld wanneer hij droombeelden als wensvoorstellingen van een primaire ('analoge') vorm van denken interpreteert, als manifestaties in het (onder-)bewustzijn van een onderliggende libidineuze energiestroom. Daarmee geeft hij tegelijkertijd weer een psychische inhoud aan het 'ontzielde', natuurkundige begrip 'energie' terug.

Freud heeft 'het primaire denken' beschreven in termen van processen van verdichting en verschuiving. Het primaire denken omvat, behalve de metafoor, ook droombeelden, versprekingen, humor en 'hysterische symptomen'. Niet alleen de semantische innovatie van de metafoor maar bijvoorbeeld ook 'hysterische verlamningsverschijnselen' (of in moderne termen 'psychosomatische' en 'psychosomatoforme' verschijnselen) zijn op te vatten als vormen van 'analoge' processen. Creatieve processen zijn we geneigd slechts aan geniale geesten en kunstenaars toe te kennen, maar dezelfde soorten processen liggen ten grondslag aan 'pathologische' verschijnselen, zoals het 'hysterisch' verliezen van de spraak en een paranoïde waansysteem. De 'hysterica' heeft de metafoor 'ik ben met stomheid geslagen' letterlijk geïnterpreteerd. De 'stomheid' als lichamelijk teken is niet alleen pathologisch te interpreteren, maar ook als een creatieve oplossing voor

Diagrammatic summary of the theories in Freud's 'Project for a Scientific Psychology'

een situatie die de patiënt niet meer met 'normale' middelen tegemoet kan treden. De creatieve oplossing doet zich voor als een 'magische transformatie', want de 'somatiserende patiënt' heeft de spraak verloren zonder dat er een 'medische basis' voor kan worden gevonden; het is een magische transformatie van een lichaamsdeel in de vorm van de somatoforme klacht. Een paranoïde waansysteem is een levende metaforiek in ons bewustzijn, die het 'normale' betekenisveld verdraait: de door de wind bewogen gordijnen lijken niet, maar zijn een teken van een Geheime Boodschapper. De paranoïde hallucinaties zijn een 'creatieve' mis-interpretatie van de wereld, volgens het 'normale bewustzijn'. Er heeft als het ware een algehele magische transformatie van de werkelijkheid plaatsgevonden.

Geniale en pathologische metaforiek

Als creatief antwoord op een probleemsituatie zijn zowel geniale als pathologische oplossingen gebaseerd op een metaforisch proces. De psychotische ervaringswerkelijkheid is de basis voor een paranoïde, creatieve mis-interpretatie van 'de werkelijkheid'. De hysterica belichaamt de (te) letterlijk opgevatte metafoor van 'ik ben met stomheid geslagen'. De paranoïde denkbelden zijn waar, voor zover ze kloppen met de ervaringswerkelijkheid van de psychotische patiënt. Deze 'pathologische interpretatie' van de wereld is te reconstrueren in termen van de individuele levensgeschiedenis.

Als we niet langer over een absoluut waarheidscriterium beschikken, waarop zou het onderscheid 'geniaal' en 'pathologisch', indien we het gebruik van deze termen toch legitiem of zinvol vinden, gebaseerd kunnen zijn? Geen verborgen machtsaanspraak van een elite, de 'hogepriesters' van 'de waarheid' of 'de normaliteit'. Wat normaal, pathologisch of geniaal is, is gegrond op een met redenen omkleedt oordeel van een (deskundige) meerderheid. Uiteindelijk zijn het de conventies van het normale dagelijks bewustzijn van de spraakmakende meerderheid op grond waarvan een interpretatie van de werkelijkheid waar of onwaar, normaal of pathologisch, gewoon of geniaal is.

Door de normale conventies en de gebruikelijke kaders herkennen we de werkelijkheid als onze gewone en vertrouwde wereld. Hieraan liggen hanterbare existentiële angsten en normale groothedsideeën ten grondslag, zoals het idee dat wij ons leven in de hand hebben en niet het leven ons. Of we ons nu groter of kleiner maken dan we zijn, we leven allen volgens een bepaald beeld over onszelf. Of we dit zelfbeeld nu pathologisch, geniaal of normaal kwalificeren, beide hebben als beeld een gelijke kwaliteit. Ons zelfbeeld bezit een metaforisch-magische kracht, want we zijn geneigd dit beeld te bevestigen in de realiteit. In en door ons leven brengen we ons zelfbeeld tot expressie. We leven de metafoor die we over en van onszelf hebben gemaakt. Wanneer we ons bewust worden van die beeldkwaliteit

ontstaat er een speelruimte om creatief of innovatief met de beelden om te gaan. Dan is de mogelijkheid geschapen dat onze zelfbeelden niet alleen maar zelfbevestigend werken, maar dat de magische kracht van de self fulfilling prophecy wordt afgezwakt. In zo'n creatieve speelruimte kun je experimenteren en leren om de magische kracht van het zelfbeeld bewuster te gaan hanteren in je leven. Lukt dit niet meer op eigen kracht, dan is het inroepen van psychotherapeutische hulp gewenst.

Samenvatting en conclusie

De waarde van deze filosofische interpretatie van de beeldend creatief therapeutische processen als metaforiek, is in mijn ogen een conceptuele verheldering van de werkzame creatieve en therapeutische aspecten. Het perspectief van de metafoor biedt een theoretisch kader dat niet tot een bepaalde psychologische school behoort, maar wel recht doet aan de feitelijk plaatsvindende psychische processen. Immers, aan de ene kant is de filosofie neutraal ten aanzien van de 'richtingenstrijd' in psychotherapieland, aan de andere kant biedt ze een rijk reservoir van tekens en betekenisystemen, waaruit de verschillende psychologische richtingen ooit zijn voortgekomen. Zo heeft een filosofisch kader als voordeel dat het 'therapeutisch werkzame' en 'de meerwaarde' van de creatieve therapie beeldend niet noodzakelijk vanuit een bepaald psychologisch kader en met behulp van specifieke psychotherapeutische termen beschreven hoeft te worden. Een filosofisch geïnspireerde taal lijkt mij geschikt om recht te doen aan het 'eclecticisme' van de creatieve therapie (beeldend). Meer dan enige specifieke psychotherapeutische stroming is zo'n taal in staat om de relatieve geldigheid van verschillende visies en interpretaties te verwoorden. Bij wijze van voorbeeld heb ik in dit artikel 'therapeutische veranderingen' beschreven als een proces van 'semantische innovatie', er wordt een nieuwe of andere betekenis verleend aan een gebruikelijk maar inadequaat begrip van het probleem, waarvoor therapeutische hulp is ingeroepen, bijvoorbeeld een minderwaardig zelfbeeld. Met behulp van de beeldend creatief therapeutische experimenteer- en speelruimte worden de praktische voorwaarden geschapen om ook met heftige emoties beladen en in vaste denk- en handelingsgewoonten verankerde betekenissen omtrent jezelf vanuit een ander perspectief te bezien. Op die manier is het mogelijk het inadequate beeld van jezelf op zodanige wijze te herinterpreteren, dat het zowel door jezelf als ook door je sociale omgeving als 'gezonder' wordt ervaren. Door aldus 'betekenisgeving' centraal te stellen valt de nadruk meer op de in deze metaforische dynamiek werkzame processen van 'creativiteit' en 'semantische innovatie' dan op de pathologie. Het relateert daarmee het ogenschijnlijk absolute onderscheid tussen pathologische, normale en geniale psychische processen. Freuds 'geniale droomduiding' staat daarmee op gelijke voet met de 'pathologische hysterie' van zijn patiënten. De creatief therapeutische (her) interpretatie kan op die manier van psychotherapeutische duidingen ontkoppeld worden. Ook maakt een filosofische oriëntatie een distantie van het praktische handelen mogelijk, wat noodzakelijk is om op het creatief therapeutisch handelen te reflecteren. Zo kan er een speelruimte ontstaan om naast de praktische ontwikkeling van het vak ook een theoretische groei en bijstelling van de praktijk te bevorderen.

DE AUTEUR

Heidi Muijen studeerde in 1996 af aan de Praktijk voor Creatieve Therapie in Amersfoort. Daarna was zij werkzaam als creatief therapeut beeldend aan een dagbehandeling voor demente ouderen in Rotterdam. Als filosofe heeft zij in haar doctoraalscriptie een filosofische discussie behandeld over de metafoor tussen Heidegger, Derrida en Ricoeur. Aan de bedrijfskundefaculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam werkt ze momenteel aan een proefschrift over metaforen en beelden als onderzoeks- en interventiemethode in therapie en organisaties.

SUMMARY

A philosophical perspective on art therapy is developed as a framework for art therapists to reflect on their profession. A study of metaphor and metaphors can help us to understand the fundamental dynamics and creative interaction between client - image - therapist, as similar to creative processes in art and science. Freuds genius is seen as on a par with the pathology of his clients.

LITERATUUR

- Cassirer, E., *Philosophie der symbolischen Formen*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1965
- Derrida, J., *La mythologie blanche*, uit: *Marges de la Philosophie*, Paris, 1972
- Dinklage, Joke, lezing op de opening van de tentoonstelling 'Atelier van de ziel', Zwolle, Museum voor Naïeve en Outsider Kunst De Stadhof, 1995; zie ook verslag Tijdschrift voor Creatieve Therapie, 14, 1995
- Leopold, M., *Vervoeing van zijn*, Seismogram, Bosch en Keuning, Baarn
- Lubbers, R., *Psychotherapie door beeld- en begripsvorming*, Dekker & v.d. Vegt, Nijmegen, 1988
- Ricoeur, P., *La métaphore vive*, Du Seuil, Paris, 1975
- Schaverien, The scapegoat and the talisman: transference in art therapy, in: Dalley, T. (red.), *Images of Art Therapy. New Developments in Theory and Practice*, Routledge, London & New York, 1994
- Vroon, P. en Draaisma, D., *De mens als metafoor*, Ambo, Baarn, 1985
- Wertheim-Cohen, T., *Getekend bestaan. Beeldend Creatieve Therapie met oorlogsge troffenen*, Icoodo, Utrecht, 1991
- Wooding, Ch., *Geesten genezen*, Konstapel, Groningen, 1984

PAAZ

Ziekenhuis Lievensberg Bergen op Zoom
vraagt

OPROEPMEDEWERKERS CREATIEVE THERAPIE (alle mediums)

De PAAZ heeft plaats voor 24 patiënten welke a-selectief worden opgenomen. Er zijn 3 groepen van 8 personen waarmee vooral groepsgericht wordt gewerkt. Tevens is er een deeltijdbehandeling van 8 stoelen.

Nadere informatie en sollicitatie:

Dhr. H. Verhoeven, Afdelingscoördinator PAAZ
Boerhaaveplein 1, 4624 VT Bergen op Zoom
Tel. 0164.278000, pieper 811.136